

“The Times” Gazetesine Göre Türkistan Millî Mücadelesi’nde Enver Paşa (1921-1922)

Uğur ÜÇÜNCÜ

Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Trabzon

E-Mail: uucuncu@ktu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-5282-8868

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 16.04.2021 Kabul Tarihi / Accepted: 30.03.2022

ÖZ

ÜÇÜNCÜ, Uğur, **“The Times” Gazetesine Göre Türkistan Millî Mücadelesi’nde Enver Paşa (1921-1922)**, CTAD, Yıl 18, Sayı 35 (Bahar 2022), s. 137-163.

Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarında Talat Paşa başkanlığındaki İttihat ve Terakki Hükûmeti, 8 Ekim 1918’de istifasını sunmuştur. Ardından İttihat Terakki Fırkası son kongresini yapmış ve kendini fesh etmiştir. Kongre sürerken Fırkanın ileri gelen liderlerinden Enver, Cemal ve Talat Paşalar ile Bedri, Cemal Azmi, Dr. Nazım, Bahattin Şakir Beyler bir Alman denizaltısıyla Osmanlı Devleti topraklarından ayrılmışlardır. Enver Paşa, uzun süre Rusya’da Bolşeviklerle temaslarda bulunmuştur. Kütahya-Eskişehir Muharebelerinin ardından Batum’a kadar gelmiş ve Anadolu’ya girmek istemiştir. Fakat Sakarya Savaşı’nda elde edilen büyük zaferden dolayı Anadolu’ya girmekten vazgeçmiştir. 1921 yılının sonlarında Türkistan’a giderek Bolşevik Ruslara karşı mücadele eden Türklerin safında yer almıştır. Enver Paşa liderliğindeki Türkler Ruslara karşı önemli başarılar kazanmıştır. Fakat bu başarılar kesin zaferle neticelenmemiştir.

Nihayetinde Enver Paşa, 4 Ağustos 1922'de Buhara'nın Belcivan bölgesinde Kızıl Birlikler tarafından öldürülmüştür.

Bu süreç, o yıllarda Türkiye'nin ve Bolşevik Rusların düşmanı olan İngilizler tarafından yakından takip edilmiştir. Tırajı ve tarihi tecrübesiyle dikkat çeken The Times gazetesi, süreci İngiliz kamuoyuna çok sayıda haber ve makaleler ile taşımıştır. Enver Paşa'nın Türkistan'daki mücadelesini, Rusya ve Türkiye açısından olduğu gibi Batı üzerindeki etkilerini de ortaya koymuştur. Enver Paşa'nın hayatını, hedeflerini ve ölümünü İngiltere Hükümetinin siyasetine göre İngiliz okurlarına ulaştırmıştır.

Bu çalışmada, The Times gazetesindeki haberler, yorumlar ve makaleler kullanılarak Enver Paşa'nın Bolşevik Ruslara karşı mücadelesinin sebepleri, süreci, Paşa'nın ölümü ve etkileri ortaya konulmuştur.

Anabtar Kelimeler: Enver Paşa, Türkistan Millî Mücadelesi, Rusya, İngiltere, The Times.

ABSTRACT

ÜÇÜNCÜ, Uğur, **Enver Pasha in the Turkestan National Struggle according to the Newspaper 'The Times' (1921-1922)**, CTAD, Year 18, Issue 35 (Spring 2022), pp. 137-163.

In the end of the First World War, The Committee of the Union and Progress, headed by Talat Pasha, resigned on October 8, 1918. Then, the Party of the Union and Progress made its last congress and dissolved itself. The top leaders of the Party, Enver Pasha, Cemal Pasha and Talat Pasha and Bedri Bey, Cemal Azmi Bey, Dr. Nazim Bey, Bahattin Şakir Bey departed the Ottoman State lands with a German submarine during the congress. Enver Pasha had long been in contact with the Bolshevik Russians. He came to Batum after Kütahya-Eskişehir Battles and wished to enter Anatolia. However, he decided not to enter Anatolia, because of the great victory in the Sakarya War. By the end of 1921, he went to Turkestan and was on the side of the Turks fighting against the Bolshevik Russians. The Turks under the leadership of Enver Pasha had gained important achievements against the Russians. But these achievements did not result in a definite victory. Finally, Enver Pasha was killed by the Red Troops in Beljuan district of Bokhara on August 4, 1922.

This process was followed closely by the British, who was an enemy of Turkey and the Bolshevik Russians in those years. The Times newspaper, attracting attention with its circulation and historical experience, conveyed the process to the British public opinion with numerous news and articles. The Times revealed Enver Pasha's struggle in Turkestan, its effects on the West as well as Russia and Turkey. The newspaper presented the life, goals and death of Enver Pasha to the British readers according to the politics of the British

Government.

In this study, the reasons of Enver Pasha’s struggle against the Bolshevik Russians, its process, his death and its effects are revealed, using the news, reviews and articles in the Times.

Keywords: Enver Pasha, the Turkestan National Struggle, Russia, United Kingdom, The Times.

Giriş

Sovyet Dönemi’ndeki bilimsel kaynaklarda Türkistan Millî Mücadelesi haydutluk, ihtilal karşıtı, burjuva hareketi anlamlarına gelen “*Basmacılık*” olarak tanımlanmıştır. Millî Mücadeleyi sürdüren Türkler ise “*Basmacı*” yani haydut, gerici, karşı devrimci olarak gösterilmiştir.¹ Türkistan halkı “*İstiklal savaşçısı*” veya “*Mücahit*” tabirlerini kullanmıştır. Basmacı liderleri ise kendilerini “*Korbaşı*”, hareketini ise “*Korbaşı Hareketi*” olarak tanımlamışlardır. Buna karşın, dünya literatüründe Sovyet tanımlaması benimsenmiştir. Türkistan Millî Mücadelesi, bazı araştırmacılara göre 1916 yılında Rus Çarlığı’na karşı başlayan büyük isyanın devamıdır. Araştırmacıların çoğu ise mücadelenin 1918’de Türkistan (Hokand) Özerk Cumhuriyeti’nin Kızıl Ordu tarafından yıkılmasının ardından Fergana’da başladığını savunmuşlardır.² Mücadele alanı olarak üç önemli merkez öne çıkmıştır: Fergana, Buhara ve Harezmi.³ Amacıysa “*Türkistan Türkistanlılarıdır*” anlayışıyla Türk ana yurdunu Ruslardan kurtarmaktır.⁴

Bolşevik Hükümet, Türkistan Millî Mücadelesi’ne karşı Şubat 1919’den itibaren Fergana Vadisi’nde olağanüstü savaş hali ilan etmiştir. Ağustos 1919’da ise Mihail Vasilyeviç Frunze başkumandanlığında Türkistan Cephesini açmıştır.⁵ Buhara’da 1920 Eylül’ünde yeni bir gelişme yaşanmıştır. Bolşeviklerden yardım alarak cumhuriyet ilan eden Osman Hoca liderliğindeki *Cedidiler*, *Kadimiler*’in temsilcisi olan Buhara Emiri Alim Han’ı devirmişlerdir. Halk Emir taraftarı “*Kadimiler*” ve cumhuriyet Hükümeti yanlısı “*Cedidiler*” olarak bölünmüştür.

¹ Zuhra Altımuşova, “Kırgızistan’da Basmacı Hareketiyle İlgili Yeni Bilgiler (1925-1934)”, *Bilgi*, Sayı 82, Yaz 2017, s. 92-93.

² agm., s. 92.

³ agm., s. 96.

⁴ Abdulkadir Donuk, “Basmacı Hareketi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt V, İstanbul, 1992, s. 107.

⁵ Altımuşova, agm., s. 94.

Osman Hoca, 9 Aralık 1921'de Bolşevik Rus kontrolündeki Buhara Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı seçilmiştir.⁶

Türkistan Millî Mücadelesi sürerken Enver Paşa harekete dâhil olmuştur.⁷ Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin mağlup olmasının ardından İttihat ve Terakki Hükûmetinin diğer önemli liderleri Talat ve Cemal Paşalarla birlikte 2/3 Kasım 1918'de bir Alman denizaltısıyla İstanbul'u terk etmişlerdir.⁸ Denizaltı Kırım'a çıktığında Enver Paşa Almanya'ya gidecek olan arkadaşlarından ayrılmıştır.⁹ Kafkasya'ya gidip kardeşi Nuri Paşa ile çalışmak istemişse de bunda muvaffak olamamış,¹⁰ bir süre sonra Almanya'ya geçmiştir. Birçok maceralı süreçten¹¹ sonra Ağustos 1920'de Moskova'ya gitmiştir.¹² Bolşevik Ruslar, önceleri Enver Paşa'yı amaçları doğrultusunda kullanabileceklerine inanmışlardır.¹³ Bu nedenle kendisini sıcak karşılamışlardır. Enver Paşa, 1-7 Eylül 1920 tarihlerinde Bakü Kurultayına katılmış, Sovyet makamlarıyla görüşmüş, 26 Eylül ve 4 Ekim 1920'de Mustafa Kemal Paşa ile mektuplaşmış,¹⁴ Ekim 1920'de ise Almanya'ya geri dönmüştür.¹⁵ Şubat 1921'de tekrar Moskova'ya geçmiş, Mart 1921'de Halk Şuralar Fırkasını kurmuştur.¹⁶ Anadolu'ya girmek için Batum'da bir süre çabalamıştır.¹⁷ Fakat Sakarya Zaferi onun için bir kırılma noktası olmuştur. Bu zaferden sonra Ruslar, Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Türkiye ile ilişkilerini öne çıkararak Enver Paşa ve

⁶ Ali Bademci, *Türkistan'da Enver Paşa'nın Umumî Mubaberat Müdürü Molla Nâfi'nin Hâtıraları Sarıklı Basmacı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010, s. 24.

⁷ Orhan Koloğlu, "Ölümünün 80. Yılında İttihatçıların Şefi: Enver Paşa", *Popüler Tarih*, Sayı 24, Ağustos 2002, s. 54-55.

⁸ Baymirza Hayit, *Türkistan Türklüğü'nün Millî Mücadelesi*, Babıalı Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s. 256.

⁹ Murat Bardakçı, *Enver*, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 188.

¹⁰ *Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları Acı Zamanlar*, Haz. Orhan Gazi Aşıroğlu, Burak Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 50.

¹¹ Bu konuda bk. *Acı Zamanlar*, s. 56-57.

¹² Bardakçı, *age.*, s. 188.

¹³ *age.*, s. 202.

¹⁴ *age.*, s. 204-211, 218.

¹⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt 3, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2003, s. 518-521, 551.

¹⁶ Bardakçı, *age.*, s. 212-213, 221.

¹⁷ Aydemir, *age.*, s. 568-581; Bardakçı, *age.*, s. 217.

arkadaşlarına olan ilgilerini azaltmışlardır.¹⁸ Enver Paşa ise Sakarya Zaferi’nin ardından Türkistan’a gitmeye karar vermiştir.¹⁹

Enver Paşa, Muhittin ve Hacı Sami Beyler ile birlikte 6 Ekim 1921’de Bolşeviklerin izniyle Bakü’den Hazar’ın doğusundaki Krasnovodsk / Türkmenbaşı’na gemiyle geçmiştir. Oradan trenle Buhara’ya gitmiştir.²⁰ Buhara’da, Bolşeviklerin baskıcı tutumunu sona erdirmeleri için Buharalı ileri gelenlerin arabuluculuk teklifini kabul etmiştir. Bolşevik Ruslar nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Bolşevik Rusya ise bu çabalara yanıt vermediği gibi Enver Paşa’yı İngiliz ajanlığı yapmakla suçlamıştır.²¹ Enver Paşa ise Rus kontrolünden çıkıp, Türkistan Millî Mücadelesi’ne katılmaya karar vermiş, 8 Kasım 1921’de, ava gitmek bahanesiyle Doğu Buhara bölgesine geçmeyi başarmıştır.²² Türkistan’ı Bolşevik Rus işgalinden kurtarmak amacıyla²³ yola çıkmış olan Enver Paşa, talihsiz bir durumla karşılaşmıştır. 30 Kasım 1921’de Buhara Emiri taraftarı ve aslen Türk olan Lakay Aşireti Reisi İbrahim Lakay, Rus ajanlığı şüphesiyle Enver Paşa’yı tutuklamıştır.²⁴ Enver Paşa ancak Ocak 1922’nin ortalarında bu tutsaklıktan kurtulabilmiştir.²⁵

Esaretten kurtulan Enver Paşa, bölgedeki Türkistanlı direnişçilerin liderliğini üstlenmiştir. Onunla birlikte Türkistan Millî Mücadelesi ivme kazanmıştır.²⁶ Bolşevik Ruslara karşı Duşanbe’deki zaferi Türkistan’daki şanını daha artırmıştır.²⁷ Bolşevik Ruslar 19 Nisan 1922’de barış istemişlerdir.²⁸ Enver Paşa ise “*Türkistan, Buhara ve Hive Orduları Başkumandanı*” sıfatıyla 19 Mayıs 1922’de Bolşevik Hükûmetine diplomatik nota göndererek Kızıl Ordu’nun 14 gün

¹⁸ Bardakçı, *age.*, s. 202-203.

¹⁹ Hayit, *age.*, s. 261.

²⁰ Bardakçı, *age.*, s. 307; Hayit, *age.*, s. 265.

²¹ Hayit, *age.*, s. 266-267.

²² *age.*, s. 269.

²³ Bardakçı, *age.*, s. 217.

²⁴ Aydemir, *age.*, s. 616-631; Hayit, *age.*, s. 271; Bardakçı, *age.*, s. 313.

²⁵ Bardakçı, *age.*, s. 313, 331-337; Aydemir, *age.*, s. 633; Enver Paşa’nın son günlerinde yanında bulunan Yaveri Suphi Bey, bu tutsaklığın 3, 5 aydan fazla olduğunu ileri sürmüştür. Yaver Suphi Bey, *Enver Paşa’nın Son Günleri*, hz. Mehmet Kuzu, Çatı Kitapları, İstanbul, 2011, s. 178.

²⁶ Haziretali Tursun, Dâna Moldabaeva, “Enver Paşa’nın Orta Asya’daki Millî Mücadeleye Verdiği Desteğin Moskova Arşivlerinde Belgelenmesi”, *Bilgi*, Sayı 68, Kış 2014, s. 239.

²⁷ Suphi, *age.*, s. 205-226.

²⁸ Donuk, *agm.*, s. 108;

inde Buhara ve Hive'den çekilmesini bildirmiştir.²⁹ Ruslar notaya cevap vermemişler, Enver Paşa liderliğindeki mücadeleye karşı sistematik tedbirler almışlardır. Öncelikle onun hakkında Türkistan halkının olumlu algısını kırmaya çalışmışlardır. Zira Enver Paşa Türkistan'da tanınan önemli bir sima idi.³⁰ Birçok kişi onu âdeta kurtarıcı olarak görmüştür.³¹ Bu nedenle ilk olarak Enver Paşa aleyhinde İngilizlerin casusu olduğu yönünde propagandalar yapmışlardır.³² İkinci olarak takviye kuvvetlerle Türkistan'da Kızıl Ordu'yu güçlendirmişlerdir.³³ Yapılan bir dizi muharebeler neticesinde Bolşevik Ruslar karşısında Türkistan Millî Mücadelesi zayıflamıştır. Bunda Afganistan'ın, Bolşevik Ruslarla yaptığı antlaşma gereği Türkistan Millî Mücadelesi'ne verdiği desteği çekmesi de etkili olmuştur.³⁴ Enver Paşa ise zayıflayan kuvvetlerinin başında Belcivan'a kadar çekilmiştir. 4 Ağustos 1922'de Belcivan'da Sovyet birliklerine karşı elinde kılıcı ve atıyla birlikte yakın muharebeye girişen Enver Paşa, makineli tüfek ateşi sonucunda beş kurşun isabet etmesiyle şehit düşmüştür.³⁵ Onunla beraber dava arkadaşı Devletmend Bey de şehit olmuştur. Enver Paşa'nın ölüm haberi Türkistan'a yayıldığında, bu habere birçok kişi inanmamıştır.³⁶ Enver Paşa ve Devletmend Bey'in naaşları bulunmuştur.³⁷ 5

²⁹ Suphi, *age.*, s. 237-238.

³⁰ Tülay Köseoğlu, "Mustafa Çokayoğlu'nun Kaleminden Enver Paşa ve Paşa'nın Şهادeti", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt XXVIII, Sayı 1, İstanbul, 2018, s. 79.

³¹ Suphi, *age.*, s. 189.

³² Bademci, *age.*, s. 239.

³³ Hayit, *age.*, s. 288.

³⁴ Suphi, *age.*, s. 266.

³⁵ Hayit, *age.*, s. 295; Aydemir, *age.*, s. 648, 654-655; Donuk, *agm.*, s. 108; Enver Paşa'nın yanında bulunan ve onun cenazesini defnedenlerden Molla Nafiz'in belirttiğine göre Enver Paşa, bir Rus süvarisinin kısa namlulu tüfeğinden çıkan domdom kurşunuyla şehit düşmüştür; bk. Bademci, *Sarıklı Basmaçı*, s. 220; Yeveri ise, bir serseri kurşunun Enver Paşa'nın kalbine isabet etmesiyle şehit düştüğünü belirtmiştir. Bk. Suphi, *age.*, s. 297; Enver Paşa'nın ölümü sırasında Kızıl Birlikler arasında bulunan Ermeni kökenli Rus Ajanı Grigoriy Sergeyeviç Agabekov ise anılarında Enver Paşa'nın başından omzuna doğru aldığı kılıç darbesiyle öldürüldüğünü ileri sürmüştür. Çarpışma sonrasında, Enver Paşa'nın teşhis edildiğini, üzerindeki evrakıyla koynunda bulunan Kuran'ın alınarak Taşkent'e gönderildiğini belirtmiştir; bk. Grigory Sergeyeviç Agabekov, *Enver Paşa Nasıl Öldürüldü?*, Haz. Hasan Babacan, Servet Aşar, Bengi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 101.

³⁶ Bu habere önceleri eşi Naciye Hanım da inanmamıştı. Naciye Hanım, Enver Paşa'nın son mektubunu 4 Ağustos 1922'de aldığını belirtmiştir. Enver Paşa'nın mektubunda, İsviçre'ye geçmek istediğini, bunu başarmak için kendisinin öldüğüne herkesi inandırması gerektiğini belirttiğini yazmıştır. Hatta Enver Paşa'nın bu yönde bir haber aldığı zaman inanmış gibi görünmesini istediğini ifade etmiştir. Bu mektubun üzerine Enver Paşa'nın ölüm haberleri geldiğinde Naciye Hanım, inanmamıştır. Mektuptaki talimata uyarak ölüm haberlerini verenlerin karşısında ağladığını fakat içinden güldüğünü belirtmiştir. Naciye Hanım, Enver Paşa'nın

Ağustos 1922’de, Çegan köyünün ilerisindeki bir tepede 25-30.000 kişinin katıldığı cenaze töreniyle naaşlar yan yana defnedilmiştir.³⁸

Enver Paşa’nın ölümüyle Türkistan Millî Mücadelesi hemen sona ermemiş; onun birliklerinin başına Danyal Bey, Devletmend’in kuvvetlerinin liderliğineyse Abdulkadir Bey geçmiştir.³⁹ Mücadele, Türkistan’da küçük gruplar halinde 1934’e kadar devam etmiştir.⁴⁰

Bu çalışmada temel kaynak olarak *The Times*⁴¹ gazetesi kullanılmıştır. Gazete günümüzde İngiliz kamuoyunda etkinliğini ve yaygınlığını muhafaza etmektedir. 1785’ten günümüze kadarki kesintisiz sürekliliği, yaygınlığı ve etkinliği nedeniyle bilim insanları tarafından yoğun şekilde kullanılmakta olan bu gazetenin ortalama tirajı, Aralık 2016’da 446.164 civarında ölçülmüştür.⁴²

Türkistan Millî Mücadelesi’nde Enver Paşa - Mustafa Kemal Paşa İlişkisi

Enver Paşa, Türkistan Millî Mücadelesi’ne katılmadan önce Bolşevik Rusya ile sıkı ilişkiler kurmuştur. O süreçte Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Anadolu hareketi de Bolşevik Rusya’nın desteğini almak için Moskova ile ilişkilerini sürdürmüştür. *The Times*, İngiltere Hükûmetinin dış politikasına uygun bir yayın süreci takip etmiştir. Anadolu hareketinin Bolşeviklere kaymasını

gerçekten öldüğüne ise 3 ay sonra üzerinde bulunan kanlı mektup ve resimlerin kendisine gösterildiğinde inandığını söylemiştir; bk. *Acı Zamanlar*, s. 65-67.

³⁷ Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Millî İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa*, Kutluğ Yayınları, İstanbul, 1975, s. 396-397.

³⁸ Hayit, *age.*, s. 295; Bardakçı, *age.*, s. 369.

³⁹ *age.*, s. 295.

⁴⁰ *age.*, s. 299-341; Altımuşova, *agm.*, s. 93; Köseoğlu, *agm.*, s. 83.

⁴¹ Londra’da yayınlanan günlük gazetedir. İngiltere’nin en eski ve etkili gazeteleri arasındadır. John Walter tarafından *The Daily Universal Register* adıyla 1 Ocak 1785’te yayımlanmaya başlamıştır. 1 Ocak 1978’de şimdiki adı olan *The Times* ismini almıştır. Siyaset, bilim, edebiyat ve sanat alanlarındaki önemli şahsiyetlerin katkılarından yararlanarak kendini kısa sürede ispatlamıştı. İlk zamanlar tarafsız, etkili, çok yönlü ve düzenli yayın politikası nedeniyle hızla güçlendirmişti. Özellikle Kırım Savaşı’nda dünyanın ilk özel savaş muhabiri William Howard Russel vasıtasıyla kamuoyu nezdinde etkisini artırmıştı. Öyleki 1815’te tirajı 5 binken 1850’de 40 bine çıkmıştı. 1981’de *The Sundays Times* ile birlikte Avusturyalı gazete yayımcısı Rupert Murdoch tarafından satın alınmıştır. Bk. “Times, The” maddesi, *Ana Britannica*, Cilt XXI, Ana Yayınları, İstanbul, 1990, s. 16.

⁴² Dominic Ponsford, “Print ABC’s Seven UK national newspapers losing print sales at more than 10 per cent year on year”, *Press Gazette*, 23 Ocak 2017, <http://www.pressgazette.co.uk/print-abcs-seven-uk-national-newspapers-losing-print-sales-at-more-than-10-per-cent-year-on-year/> (Erişim Tarihi: 20.06.2022)

engelleme adına başlangıçta Mustafa Kemal Paşa-Enver Paşa rekabetini kullanmaya çalışmıştır.

Enver Paşa'nın, mücadeleye katılmadan önce *The Times* gazetesinde Bolşeviklerle birlikte hareket ettiğine dair haber ve yorumlar yapılmıştır. Gazete, Bolşeviklere karşı Türkistan'da yükselen direnişi önemsemişken, Bolşeviklerle birlikte hareket ettiğini iddia ettiği Enver Paşa'yı ise şiddetle eleştirmiştir. 6 Ekim 1921 tarihli *The Times*'in bildirdiğine göre Azerbaycan'da yükselen Anti-Bolşevik hareket hızla yayılmıştır. İsyen hareketi Sultan Bey Sultanov tarafından yönetilmişken, Kızıl Ordu birliklerinin komutanlığını General Levandovsky üstlenmiştir. Gazete, Azerbaycan'da yükselen direnişi etkisiz bırakmak için Bolşeviklerin Enver Paşa'yı kullandıklarını ileri sürmüştür. Enver Paşa'nın Bolşevikler adına, ayaklanma yanlısı Azerbaycan'la görüşmeler başlatmak için Kuzey Kafkasya'daki Petrovsk'a geldiğini bildirmiştir.⁴³

The Times, eş zamanlı olarak Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Anadolu hareketi üzerindeki Enver Paşa'nın etkisini İngiliz kamuoyuna haber ve yorumlarıyla taşımıştır. Enver ve Mustafa Kemal Paşalar arasında ciddi bir rekabet olduğunu ifade etmiştir. Enver Paşa'nın taraftarları vasıtasıyla Türkiye'ye girmeye çalıştığını belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın ise Enver Paşa'nın Anadolu'ya gelme ihtimaline karşı ciddi tedbirler aldığını ortaya koymuştur. 17 Ekim tarihli gazete "*Hapisten İktidara*" başlıklı haberinde Mustafa Kemal Paşa'nın arkadaşı Fethi Bey'in, Malta'dan serbest kaldıktan sonra İçişleri Bakanlığına tayin edildiğini belirtmiştir. Yazıda, bu atamanın Enver Paşa lehine son zamanlarda yürütülen propagandaya karşı alınan bir tedbir gibi görüldüğü ifade edilmiştir.⁴⁴

5 Kasım tarihli sayıda ise "*Enver Paşa'nın Yeni Vaziyeti*" başlığıyla, İstanbul muhabirinin Mustafa Kemal Paşa-Enver Paşa mücadelesine dair iddialarını içeren haber ve yorumlar, kamuoyuna taşınmıştır. Habere göre İngiliz esirlerine karşı takas edilen İttihat ve Terakki Komitesinin eski Genel Sekreteri Mithat Şükrü ve önde gelen üyelerinin Anadolu'ya girmelerine izin verilmemiştir. Bu nedenle onlar İnebolu'dan İstanbul'a dönmüşlerdir. Muhabir, Ermeni katliamı yapmakla suçladığı Enver Paşa, Halil Paşa ve İttihat ve Terakki'nin ateşli üyelerinden Küçük Talat tarafından Transkafkasya'da bir manifesto hazırlanıp yayımlandığını, Anadolu'ya da ulaştırılan bu manifestodan dolayı Ankara'nın rahatsızlık duyduğunu belirtmiştir. "*Bu kodamanların*", Ankara Hükümetini yeni kurdukları hareketi tanımaya çağırıldıklarını ifade etmiştir. Enver Paşa'nın da aynı şekilde komünist rolünü oynadığını belirtmiştir. Oysaki onun ve arkadaşlarının gerçek komünist olmadıklarını ifade etmiştir. İngiltere'nin, Fransa'nın ve

⁴³ *The Times*, 6 Ekim 1921.

⁴⁴ *The Times*, 17 Ekim 1921.

Almanya’nın idealist komünistlerinin, geçmişleri sıkıntılı olan bu yeni “yoldaşlar” hakkında neler düşüneceklerini merak ettiklerini belirtmiştir. Muhabir, Moskova’nın, Enver Paşa ve arkadaşlarının komünist olduklarına dair sözlerine mi inanacaklarını, yoksa Ermenileri “*acımasızca katletmelerini*” ve İngiliz savaş esirlerine “*vahşice*” davranmalarını mı hatırlayacakları sorusunu yönelmiştir.⁴⁵

Gazete, Enver Paşa ve arkadaşlarının Bolşevik Ruslar tarafından Ankara’ya karşı alternatif olarak görüldüğünü iddia etmiştir. Bu iddiasını TBMM Hükûmetinin Fransa ile Ankara Antlaşması’nı imzalamasının ardından sayfalarına taşımıştır. Antlaşmadan rahatsız olan Rusların Ankara’ya karşı Enver Paşa’ya desteğini artırdığını ileri sürmüştür. “*Ankara İçin Yeni Bir Tehlike*” başlığıyla İstanbul muhabirinin 3 Aralık’ta aktardığına göre, Transkafkasya’dan henüz gelen güvenilir bir haberci, Enver Paşa’yı iki hafta önce Batum’da gördüğünü, ardından Müslüman askerleri topladığı Dağıstan’a gittiğini belirtmiştir. İttihat ve Terakki’nin diğer liderlerinin de Dağıstan’da bulduklarına ve Moskova’nın Enver Paşa ve arkadaşlarını, Ankara’nın “*Milliyetçi Türklerine*” karşı desteklemek niyetinde olduklarına inanılmıştır. Gazete, haberin altında TBMM Hükûmeti’nin Fransa ile Ankara Antlaşması’nı yapması nedeniyle Moskova ile Ankara arasında ortaya çıkan tansiyon açısından değerlendirildiğinde, Kafkasya’daki bu gelişmelerin önemli kabul edilebileceği yorumunu yapmıştır.⁴⁶

Enver Paşa’nın Anadolu’ya girme düşüncesinden vazgeçip Türkistan’a gitmesi sonrasında gazetenin bakış açısında yeniden bir değişiklik olmuştur. Yeni durumda Enver Paşa’ya karşı Bolşevik Ruslarla Mustafa Kemal Paşa arasında bir iş birliğinin kurulduğu iddia edilmiştir. 20 Ocak 1922 tarihli sayıda “*Enver Paşa Bolşevikler Tarafından Tutuklandı*” başlıklı bir haber çıkmıştır. 17 Ocak Reuters kaynaklı habere göre Ankara Hükûmetinin talebi üzerine Enver Paşa, Sovyet makamları tarafından tutuklanmıştır. Enver Paşa, Anadolu sınırından teslim edildikten sonra Ankara’ya götürülüp “*vatana ihanetten*” yargılanması beklenmiştir. Gazete, haberi verdikten sonra Ankara’nın talebinin gerekçesini belirtmiştir. Buna göre Enver Paşa’nın Kasım ve Aralık aylarında Acaristan’daki otoritesini güçlendirme çalışmaları hem Moskova’yı hem de Ankara’yı rahatsız etmiştir. Enver Paşa Transkafkasya’daki otoritesini artırırken Ankara’daki taraftarlarının bir komplosu ise tespit edilmiştir.⁴⁷

⁴⁵ *The Times*, 5 Kasım 1921.

⁴⁶ *The Times*, 5 Aralık 1921.

⁴⁷ *The Times*, 20 Ocak 1922; Bu tarihlerde gerçekten de Enver Paşa, tutukluluk hayatı yaşamıştır. Fakat onu, Bolşevik Ruslar değil, Rus ajanı şüphesiyle İbrahim Lakay tutuklamıştır. Bu tutukluluk hayatı Ocak 1922’nin ortalarında son bulmuştur; bk. Aydemir, *age.*, s. 616-631; Hayit, *age.*, s. 271; Bardakçı, *age.*, s. 313.

Ankara-Moskova yakınlaşması gazetede ciddi şekilde eleştirilmiştir. 7 Haziran 1922 tarihli sayıda “*Yakındoğu’da Barış*” başlığıyla Yakındoğu muhabirinin yazısı paylaşılmıştır. Muhabire göre, Ankara Hükûmetinin Batı ile barışa yanaşmamasının önemli sebeplerinden biri Sovyet Rusya’ya olan güveninden kaynaklanmıştır. Ankara Hükûmeti “*Rusların oyuncağı*” durumuna gelmiştir. Bu durumun Türkler için zararlı sonuçları olacağı düşünülmüştür. Her şeyden önce barışın kabul edilmemesi nedeniyle yıllardır Anadolu harabeye dönüşmüştür. Bunun dışında Doğu vilayetlerinde ciddi anlamda Bolşevik propagandası ile hareket eden Transkafkasya göçmenleri dikkat çekmiştir. Onlar, İstanbul’dan ayrılıp Doğu Anadolu’yu Transkafkasya Federasyonu’na, yani Rusya’ya bağımlı hale getirmeyi amaçlamışlardır. Yazıda savaşın uzun sürmesi halinde Ankara’nın er ya da geç Rus ve Transkafkasya Kızılıları tarafından desteklenen ayrılıkçı akımlarla karşılaşacağı vurgulanmıştır. Bu ayrılıkçı akımın liderliğinin ise kuvvetle ihtimal Enver Paşa tarafından üstlenileceği ileri sürülmüştür.⁴⁸

Gazete, Ankara-Moskova arasındaki yakınlaşma nedeniyle, Mustafa Kemal Paşa aleyhinde haberler ve yorumlar yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın, uygulamalarıyla hızla diktatörlüğe gittiğini iddia etmiştir. Enver Paşa ve taraftarları aleyhindeki kovuşturmaları ise Mustafa Kemal Paşa’nın diktatörlüğünün önündeki önemli bir engelin ortadan kaldırılması olarak görmüştür. 30 Ocak 1922 tarihli sayıda “*Ankara’da Despotizm*” başlıklı İstanbul muhabirinin haber ve yorumunda Ankara Hükûmetinin aldığı kararlarla bakanların ve Türk ordusunun TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa’ya karşı sorumlu hale getirildikleri belirtilmiştir. Yazıya göre Mustafa Kemal Paşa, özellikle elinde tuttuğu askeri güç vasıtasıyla Bolşevik ve Pan-İslamist olmayan kendine has bir diktatörlük kurmuştur. Son zamanlarda Ankara’dan dönen etkili kişilere göre gerçek güç “*diktatörün*” ve bir kaç arkadaşının elindedir. Mustafa Kemal Paşa’ya karşı Enver Paşa’nın taraftarlarının komplosunun tespit edilmesi sonrasında kovuşturmalar ve tutuklamalar yaşanmıştır. Komplo sonrasında Bolşevik Ruslar vasıtasıyla da Enver Paşa ve arkadaşları Anadolu sınırlarından uzaklaştırılmıştır. Dolayısıyla şimdilerde Mustafa Kemal Paşa’ya rakipleri daha az meydan okuyabilmişlerdir. Haberin sonunda hal böyle iken, Enver Paşa ve taraftarlarının Mustafa Kemal Paşa’yı makamından indirme ümitlerinden hiç bir zaman vazgeçmedikleri belirtilmiştir.⁴⁹

The Times’ın haberlerinden anlaşıldığına göre İngilizlerin Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Ankara Hükûmetine bakışındaki olumsuzluğun bir sebebi de sömürgeleri arasındaki Hint Müslümanlarının Hilafet bağı merkezinde Anadolu

⁴⁸ *The Times*, 7 Haziran 1922.

⁴⁹ *The Times*, 30 Ocak 1922.

Millî Mücadelesine yaklaşımlarından kaynaklanmıştır. Zira Hint Müslümanları Sevr Antlaşması’na itiraz edip Türklerin yanında hareket ettiklerine dair Londra’ya telgraflar çekmişlerdir. 13 Mart 1922’de gazete “*Türkiye ve Kutsal Mekânlar*” başlığıyla 10 Mart’ta Delhi muhabirinin haber ve yorumunu sayfalarına taşımıştır. Yazıda, Hint Müslümanlarının Anadolu topraklarını kutsal olarak görmelerinin anlamsızlığı ispat edilmeye çalışılmıştır. Müslümanlar için kutsal yerlerin Mekke ve Medine olarak kabul edildiği hatırlatılmıştır. Osmanlı Devleti Padişahının Halifeliliğine dair, özellikle Arap dünyasında ciddi sorgulamalar olduğu belirtilmiştir. Hint Müslümanlarının bilgisiz bir şekilde Halifeliliğe bağlandıkları ve aydınlatılmaları gerektiğine dair fikir beyan edilmiştir.⁵⁰

Gazete, Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Ankara Hükûmetinin Bolşevik Ruslarla Moskova Antlaşması’nı imzalaması sonrasında, Ankara-Moskova arasını açabilme adına çarpıcı bir iddia ileri sürmüştür. 1 Ağustos 1922 tarihli sayıda Berlin muhabirinin kaynak olarak gösterildiği bir haber “*Enver’in Ankara ile Antlaşması*” başlığıyla verilmiştir. Habere göre Mustafa Kemal ve Enver Paşalar arasında Haziran başında İran sınırında Urma Gölü yakınlarındaki Souvbulak’ta, gizli bir antlaşma imzalanmıştır. Antlaşmanın şartlarına göre, iki lider de Pan-İslamizm hareketini güçlendirmeyi ve mevcut konumlarını, yani Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Rusya ile Moskova Antlaşması’na bağlı kalmayı, Enver Paşa ise Bolşeviklerle savaşmayı sürdürmeyi kabul etmişlerdir. Antlaşma, Enver Paşa adına yardımcısı Ragıp Bey tarafından imzalanmış olup Ankara ve Semerkant’ta onaylanması beklenmiştir.⁵¹

Enver Paşa’nın öldüğüne ve Türkistan direnişinin çöktüğüne dair haberler birbiri ardına gelirken, gazetede yeniden Mustafa Kemal Paşa-Enver Paşa uzlaşmasına dair iddialar ileri sürülmüştür. 18 Eylül tarihli sayıda, Berlin muhabirinden 17 Eylül’de bildirilen haber “*Enver Paşa’nın Yeni İttifakı*” başlığıyla verilmiştir. Moskova’dan geldiği ifade edilen habere göre Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasındaki yakınlaşma kesin bir ittifaka dönüşmüştür. İki taraf da faaliyet alanlarında birbirlerini desteklemeyi taahhüt etmişlerdir. Enver Paşa’nın faaliyet alanı “*Orta Asya*” (Türkistan) ve İran iken, Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu ve Mezopotamya’dır. Gazete, bu haberlerin Bolşeviklere karşı yürütülen isyan ruhunun, Bolşevik Hükûmetin baskılarına rağmen Türkistan’da halen yükseldiğini gösterdiğini belirtmiştir. Haberin sonunda ise Türkistan’da Pan-Turanizm fikrinin tekrar canlandırılmaya çalışıldığı belirtilmiştir.⁵²

⁵⁰ *The Times*, 13 Mart 1922.

⁵¹ *The Times*, 1 Ağustos 1922.

⁵² *The Times*, 18 Eylül 1922.

Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki TBMM Hükûmetinin Batı'yla önce Mudanya'da ardından Lozan'da görüşmelere başlamasıyla gazetenin yaklaşımında farklılıklar görülmüştür. Gazete, yeniden Mustafa Kemal Paşa'nın Bolşevik Rusya'dan uzaklaştırılarak Batı ile uzlaşması yönünde tavır takınmıştır. Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben kullandığı “diktatör” tabirini terk etmiş, onun Enver Paşa ile anlaşığı fıkriinden uzaklaşmıştır. Gazetede Mustafa Kemal Paşa'nın gerçekçi, Enver Paşa'nın ise maceraperest biri olduğuna dair bakış açısı kabul edilmiştir. 21 Ekim tarihli sayıdaki yazıda yüksek rütbeli subaylar arasında, 13 yıl süren savaştan sonra barış için bir arzu olduğu belirtilmiştir. Buna karşın genç subayların “*Atina'ya*” diye gözyaşı döktükleri ifade edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın ve üst düzey idarecilerin Enver Paşa gibi macera peşinde koşmayıp daha garantili bir hareket tarzı izleyerek genç subayların duygusal ısrarlarını dizginledikleri belirtilmiştir.⁵³ Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki TBMM Hükûmetinin Batı'yla Lozan Konferansı'nda görüşmelere başladığı süreçte, 11 Aralık tarihli sayıda “*Ankara ve Balkanlar*” başlığıyla verilen habere göre ise Mustafa Kemal Paşa'nın eski Yaveri Bolu Milletvekili Cevat Abbas Bey, bir süredir “*Milliyetçilerin*” gayri resmî Sofya elçisi yapılmıştır. Daha ilginç İsmail Canbolat'ın Belgrat'a tayini olmuştur. Gazete, bu gelişmelerin Enver Paşa'nın yakınlarının Ankara tarafından kesinlikle dışlandığını gösterdiğini ifade etmiştir. Bir taraftan Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki TBMM Hükûmetinin Batı ile yakınlaşması sürecini verirken, diğer taraftan Bolşeviklerin engelleyici faaliyetlerde bulunduğunu ileri sürmüştür. Ankara'nın, özellikle Büyükelçi Semyon İvanoviç Aralof tarafından Rusya lehine kontrol edilmeye çalışıldığını iddia etmiştir. Aralof'un bütün çabalarına karşın Türk çevrelerinde Batı'ya karşı güçlü bir barış beklentisinin bulunduğunu belirtmiştir.⁵⁴

Türkistan Millî Mücadelesi ve Enver Paşa

The Times gazetesi Türkistan Millî Mücadelesi'ne yoğun ilgi göstermiştir. Bunun en önemli sebebi Hindistan yolunun güvenliği meselesi olmuştur. İngiltere, Bolşevik Rusların Türkistan'dan Afganistan'a, hatta Hindistan'a sarkmasından endişe duymuştur. Diğer taraftan aynı şekilde Türkistan Mücadelesi'nin de domino etkisiyle Hindistan'a sirayet etmesinden tedirgin olmuştur. Bu nedenle sürece doğrudan taraf olmak yerine Türkistan hareketi yanlısı, bekle gör politikasını takip etmiştir. Harekete Enver Paşa'nın dâhil olması gazetenin ilgisini daha artırmıştır. Enver Paşa'nın Türkistan Mücadelesi'ne katıldığına dair ilk haber 10 Nisan 1922'de verilmiştir. 8 Nisan'da Simla muhabirinin gönderdiği haber “*Enver, Bolşeviklere Saldırıyor*” başlığıyla çıkmıştır. Buna göre Kabil'den gelen güvenilir haberler Enver Paşa'nın

⁵³ *The Times*, 21 Ekim 1922.

⁵⁴ *The Times*, 11 Aralık 1922.

Buharalıları Bolşeviklere karşı isyana sevk ettiğini bildirmiştir. Ferganalıların da ona katıldığı söylenmiştir. Bu katılımlarla Enver Paşa taraftarları hızla güçlenmiştir. Hatta Bolşeviklerin karargâh merkezî olarak kullandıkları Duşanbe’yi dahi ele geçirmişlerdir.⁵⁵ Gazete, Enver Paşa’nın Türkistan Mücadelesi’nin başına ise isteği dışında, zorla geçirildiğini iddia etmiştir. 1 Mayıs’ta Simla muhabiri kaynaklı haber “Enver’in Zorunlu Liderliği” başlığıyla 2 Mayıs tarihli sayıda verilmiştir. Habere göre Buhara’dan Enver Paşa’nın Anti-Bolşevik Türklerin liderliğini gönüllü olarak üstlenmediğine, bu göreve zorlandığına dair bilgiler gelmiştir. Enver Paşa Anti-Bolşevikler tarafından esir alınmış ve ona ölüm veya liderlik seçeneklerinden biri sunulmuştur.⁵⁶

Gazete, Enver Paşa’nın kumandasındaki Türkistan Mücadelesi’nin destek bulduğu Afganistan’a önem vermiştir. Bu bağlamda Kabil’i ziyaret eden ilk İngiliz özel muhabir olan Arthur Moore tarafından gönderilen 20 Nisan tarihli makaleyi okuyucularına taşımıştır. “Kabil’e Bir Ziyaret” başlığıyla verilen makalede Arthur Moore, Enver Paşa ve hareketiyle ilgili son haberleri ve yorumları kaydetmiştir. Ona göre Kabil’de, Enver Paşa’nın Bolşevik Buhara Cumhuriyeti’ne karşı mücadelesine dair bazı birinci el kaynaklar bulunmuştur. Bu kaynaklara göre Enver Paşa, Ankara ile tamamen kopmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Rusların Enver Paşa’yı tutuklamasını istemiştir. Bu yüzden Enver Paşa, artık eski Türk vatani için yalnız başına mücadeleye başlamıştır. Son zamanlarda birlikte hareket ettiği Buhara Merkez Sovyet Başkanı Osman Hoca ile bazı başarılar kazanmışlardı. Fakat Osman Hoca da onun tarafını terk etmiştir. Enver Paşa ise taraftarlarıyla birlikte yavaşça ilerlemiştir. Fakat Kızıl Ordu bölgede kuvvetlerini yoğunlaştırmıştır. Özellikle tren yolunun Tirmiz’e kadar çalışması Bolşeviklerin kendilerini güvende hissetmelerini sağlamıştır. Moore, Fergana’nın yalnız başına Bolşeviklere karşı kendini koruyabilmekle birlikte bir anarşi devleti görüntüsü taşıdığını belirtmiştir. Yazısının sonunda Nadir Han’ın Afganistan adına, Buhara ve Fergana’daki gelişmeleri yakından takip ettiğini belirtmiştir.⁵⁷

Arthur Moore, 18 Mayıs’ta, gazetesine bir makale daha göndermiştir. 8 Haziran tarihli gazetede yayınlanan makalede Moore, Kabil’deki Bolşevik temsilci Fedor Raskolnikoff’la Enver Paşa önderliğindeki Türk Millî Mücadelesi hakkında uzunca bir görüşme yapmıştır. Bolşevik Rusların bakışını göstermesi açısından önemli olan bu görüşmede Raskolnikof değerli bilgiler vermiştir. Raskolnikof’a göre Enver Paşa’nın Doğu Buhara’daki hareketi, Balkanlar’daki komitacı çetelerin savaşına benzemektedir. Buhara’da gerçek bir cephe olmayıp,

⁵⁵ *The Times*, 10 Nisan 1922.

⁵⁶ *The Times*, 2 Mayıs 1922.

⁵⁷ Arthur Moore, “A Visit To Kabul”, *The Times*, 24 Nisan 1922, Sayı 43013, s. 12.

sadece tepelerde üstlenen ve bazen küçük kasaba veya köyleri geçici olarak ele geçiren bir gerilla hareketi vardır. Buhara'daki direnişçiler Bolşevik Ruslar için ciddi bir tehdit oluşturmamaktadırlar. Her ne kadar dağlar direnişçiler üzerine yapılan harekâtı zorlaştırmaktaysa da yeteri kadar Bolşevik kuvvete sahip Buhara Sovyet Hükûmeti mevzileri kolaylıkla ele geçirebilecektir. Raskolnikoff, Çarlık Rusya'sı zamanındaki Türkistan Hanlıklarının idaresini hatırlatmıştır. Ona göre 1917'ye kadar Buhara Emiri, bir Rus valisi konumundayken Sovyetler, herhangi bir talep beklemeden Buhara'ya tam bağımsızlık vermiştir. Fakat 1919'da, Buhara yönetimine muhalifler ve Rus Devrimi'ne sempati duyanlar isyan ederek Sovyet Rusya'dan yardım istemişlerdir. Yardım talebi kabul edilmiş ve Emir, Buhara'dan çıkarılmıştır.⁵⁸

Moore ise, makalesinde, Enver Paşa'nın, Sultan Selim'in hayalini canlandıracak kişi olarak ikna edildiği yorumunu yapmıştır. Ona göre Enver Paşa, Avrupa'dan çekilen Türklerin, eski vatanları Türkistan'daki ırkdaşlarıyla birleşebileceklerine, Transkafkasya, Kafkaslar, Güney Azerbaycan ve Anadolu temelinde Afganistan, İran ve Arabistan'a da hükmeden yeni bir imparatorluk yaratılabileceğine inanmıştır. Fakat onun bu "parlak rüyası" Mustafa Kemal Paşa ve Rusya tarafından boşa çıkarılmıştır. Bununla beraber Moore, şu ilginç ifadeyi de kullanmıştır: "Ancak, Enver hala gençliğinde tanıdığım adamsa, sabrı ve umudunu muhafaza eder ve dağlarda onun iradesinin kırılması uzun zaman alabilir." Moore, makalesinin sonunda İngiltere'nin Türkistan Millî Mücadelesi'ne ve Enver Paşa'ya karşı izlemesi gereken harekete dair şu tavsiyede bulunmuştur:⁵⁹

"Müslüman Doğu'nun şu anki durumunda bizim için hayati önem taşıyan şey, sabır ve itidal göstermektir. Bizimle alakalı olmayan endişelere ve aldatıcı görünen fırsatlara kapılmayalım. Bazıları, Enver Paşa'yı sözde kullanmak için İngiltere yanına çevirmeye çalışmamızı isteyebilir. Fakat bu fikir tamamen saçmalaktır. Açıkçası, Buhara'da bizim işimiz olan hiçbir şey yok!"

Gazete, 15 Haziran 1922'de Peşaver muhabiri kaynaklı bir haberi "Enver Paşa Muamması" başlığıyla vermiştir. Haberde başta Buhara ve Fergana olmak üzere Türkistan'daki Anti-Bolşevik hareketin, genel olarak Afganistan'da ve Kuzey Hindistan'daki Müslüman çevrelerinde büyük ilgi gördüğü belirtilmiştir. Enver Paşa'nın liderliği üstlenmesiyle birlikte Türkistan Millî Mücadelesi'nin güçlendiği ifade edilmiştir. İlk olarak Enver Paşa öncesindeki Türkistan Millî Mücadelesi'ne dair önemli bilgiler verilmiştir. Buna göre Bolşeviklere karşı direniş hareketinin kaynağı Fergana'dır. Oradaki Anti-Bolşevik hareketin önderi Şir Muhammed Boi'dir. O, şimdiye kadar Doğu'da Bolşevizm'e karşı hiç

⁵⁸ Arthur Moore, "An Englishman In Kabul", *The Times*, 8 Haziran 1922, Sayı 43052, s. 7.

⁵⁹ Moore, agm., s. 7.

görülmeden bir direniş biçimi sürdürmüştür. “Bu güçlü gerilla şefi” bütün kuvvetli Anti-Bolşevik güçlerin kademeli olarak ortadan kaldırılmasına ve tüm dış yardımların kesilmesine rağmen teslim olmamıştır. Bolşevik Rusların kontrolü sağlayamadığı bölgelerde faaliyetlerini sürdürmüştür. Doğu Buhara da Bolşevik Rusların otoritelerini tam anlamıyla kuramadıkları bölge olmuştur. Lakai Türkmenleri, komşuları ve çeşitli kabile reisleri, Bolşevik Rusların ağır baskılarından kurtulur kurtulmaz tekrar bir araya gelerek Bolşevik birlikleri yüksek tepelerden garnizonlarına çekilmeye mecbur etmişlerdir. O andan itibaren Türkmen ve Özbek kavimlerinin, Ruslar ve “aletleri” Buhara Sovyet Cumhuriyeti’ne karşı direnişleri büyümüştür.⁶⁰

Haberde Enver Paşa’nın başa geçmesiyle birlikte Türkistan Mücadelesi’nin ivme kazandığı ifade edilmiştir. Buna göre Enver Paşa, başlangıçta Buhara Bolşevik Hükûmetiyle, “Basmacı” olarak anılan direnişçiler arasındaki meselelerin çözülmesi için ara buluculuk maksadıyla Türkmenistan’a ilerlemiştir. Fakat “Basmacılar”, ilk zamanlarda Enver Paşa’dan şüphelenmişler ve kendisini tutuklamışlardır. Kısa süre sonra Enver Paşa, Bolşeviklere karşı zafer kazanacağı vaadiyle Türkistan Mücadelesi’nin lideri olarak ortaya çıkmıştır. Onunla birlikte Türkistan hareketi, Pan-İslamist ruha dönüşmüş ve hızla büyümüştür. Buhara Cumhuriyeti’nin Cumhurbaşkanı Osman Hoca dahi “Basmacılar” katılmak için Buhara’yı terk etmişse de Rus birlikleri tarafından “Basmacı” güçleriyle birleşmeden yenilmiş ve zorlukla Amuderya Nehri üzerinden Afganistan’a sığınabilmiştir. Ondan başka ateşli bir Bolşevik olan Dışişleri Bakanı Feyzullah Hoca Taşkent’e kaçmıştır. Türkistan Millî Mücadelesi, Buhara Cumhuriyeti’yle bağlantı kurmada başarısız olmakla birlikte Enver Paşa’nın liderliği ve onun yanındaki Jön Türkçü subayların teknik becerisi ile isyan hareketi organize şekilde idare edilmiştir. Bu da kısa süre içinde Buhara bölgesindeki önemli kasabalara yapılan düzenli baskınlar neticesinde Bolşeviklerin ciddi şekilde geri çekildiklerine dair haberlerin çıkmasına yol açmıştır. Bolşevikler dahi gelinen son durumun zorlaştığını kabul etmişlerdir. “İyanın” büyümesiyle birlikte Buhara, Hive, Fergana bölgeleri savaş alanları haline gelmiştir. Bazı bölgelerde Bolşevik garnizonları dahi kuşatılmıştır. Haberde Rusların o anki durumunun çok zor olduğu belirtilmiştir. Fakat bu zorluğun İngiltere’nin Hindistan’da sürekli yüzleşmek zorunda kaldığı sınır ötesi rahatsızlıktan daha fazla olmadığı da eklenmiştir. İngiliz Hükûmeti ve kamuoyuna yine tavsiyede bulunulmuştur. Gazeteye göre Türkistan Mücadelesi’nde özellikle Enver Paşa ve Afganistan’ın yaklaşımı belirsiz olmuştur. Enver Paşa’nın Bolşevikleri terk etmesinin asıl sebepleri nelerdir? Afganlar, Rusların etkisinden kurtulmaya ne kadar hazırdırlar? Buhara’nın tarımsal ve endüstriyel zenginlikleri onları yönlendiriyor

⁶⁰ The Times, 15 Haziran 1922.

mu? Mevcut bilgilerin, bu soruların yanıtlarını ortaya koyma açısından yetersiz olduğu belirtilmiştir.⁶¹ Dolayısıyla Enver Paşa liderliğindeki Türkistan Mücadelesi'ne müdahil olunmaması tavsiye edilmiştir.

Gazete, 12 Temmuz 1922'de verdiği bir haberde Kızıl Ordu takviye birliklerinin Buhara'ya ulaştıklarını belirtmiştir. Haberde Bolşevik Rusların, Afganistan'ı, Enver Paşa'yı desteklemekle suçladıkları da ifade edilmiştir. Hatta bu nedenle Rusların Afganistan'a diplomatik ve askeri baskı yaptıkları bildirilmiştir.⁶² 28 Temmuz tarihli sayıda ise Kızıl birliklerin Afganistan sınırı boyunca toplandığı belirtilmiştir. Bolşeviklerin bu hareketinin Afganistan zerine saldırı yapacakları sylentisine neden olduğu ifade edilmiştir. Gazete bununla birlikte Bolşeviklerin, kuvvetlerini toplamasının Enver Paşa'ya karşı askeri harekt ile bağlantılı olabileceği fikrinin de düşünüldüğünü belirtmiştir.⁶³ Haberde Enver Paşa'nın o anki kuvvetlerinin durumu hakkında da malumat verilmiştir. Buna göre Enver Paşa'nın birlikleri yaklaşık 10.000 Afgan, 14.000 Yomud ve Teke Türkmen'i, 8.000 Hive Trk ve 12.000 Kırgız'dan oluşmaktadır. Ordusunun geri kalanı, Buhara ve Sart'ın yerlilerinden oluşmaktadır. Ordunun toplam sayısı çoğu süvari 60.000'dir. Makineli silahların sayısı kayda değer olmakla beraber ciddi anlamda topçu sıkıntısı çekilmektedir. Eğitmenler oğunlukla Rus ordusunun eski subaylarındandır.⁶⁴

Temmuz 1922'den itibaren, Bolşevik Ruslar karşısında, Enver Paşa komutasındaki Türkistan Mücadelesi'nin yenilgiler aldığına dair haberler dikkat çekmiştir. 21 Temmuz tarihli sayıda Enver Paşa'nın Semerkant'ın güneyindeki kararghı Baysun'dan çıkarıldığı haberi paylaşılmıştır. Enver Paşa'nın direnişçileriyle birlikte doğuya doğru çekildiği ifade edilmiştir. Bolşeviklerin ise Pamir'de katliamlar yaptığı bilgisi verilmiştir.⁶⁵ 1 Ağustos tarihli gazete, "*Enver'in Yenilėileri*" başlığını atmıştır. 31 Temmuz tarihli Peşaver muhabirinin haberine göre Enver Paşa'nın Türkistan'daki kuvvetlerinin Temmuz ayının başında Bolşevikler tarafından defalarca yenildiğine, Anti-Bolşeviklerin ise Doğu Buhara'nın dağ bölgelerine dayanan düzensiz saldırıları haricinde oktğne dair güçlü söylentiler çıkmıştır. Enver Paşa'nın ise bir ateşkes hazırlamaya çalıştığına dair haberler gelmiştir.⁶⁶

⁶¹ Aynı yer.

⁶² *The Times*, 12 Temmuz 1922.

⁶³ *The Times*, 28 Temmuz 1922.

⁶⁴ *The Times*, 1 Ağustos 1922.

⁶⁵ *The Times*, 21 Temmuz 1922.

⁶⁶ *The Times*, 1 Ağustos 1922.

Gazete, Bolşevikler karşısında gerileyen Türkistan Mücadelesi’ne Afganistan’ın da desteğini çektiğini iddia etmiştir. 8 Ağustos 1922 tarihli sayıda “*Türkistan Ayaklanması*” başlığıyla verilen habere göre Mayıs ayının ortalarından beri Enver Paşa’nın ayaklanmasının güçlendiğine dair haberlerin azalması, isyanın gerilediğini göstermiştir. Enver Paşa’nın Afgan yardımıyla desteklenebileceğine dair umutlar da Afgan basınında ve başka platformlarda Sovyet Hükûmeti’ne yönelik dostane tarafsızlık tutumuyla uzun zamandır ortadan kalkmıştır. Söylentilere göre direnişçiler Kızıl takviye kuvvetleri karşısında aldıkları yenilgi sonucunda yaklaşık bir ay öncesinde Hindistan’a doğru çekilmişlerdir.⁶⁷

Enver Paşa’nın Ölümü ve Türkistan Hareketi

Enver Paşa, 4 Ağustos 1922’de Belcivan’da Kızıl birliklerin baskınına uğramıştır. Baskın karşısında atına binerek savaşmışsa da şehit düşmekten kurtulamamıştır. Enver Paşa’nın öldüğü gerçeği Moskova tarafından ilan edilmişse de *The Times* tarafından yaklaşık bir sene kadar kesinleşmemiş bir haber olarak gösterilmiştir. Bazen Enver Paşa Türkistan Mücadelesi’ni kumanda ediyormuş gibi haberler gazete sayfalarına taşınmıştır. Enver Paşa’nın öldüğüne dair söylentiler gazetede ilk olarak 19 Ağustos’ta “*Enver Paşa’nın Öldürüldüğü Haber Alındı*” başlığıyla çıkmıştır. Sovyet Hükûmeti tarafından ulaştırılan haberlere göre haki renkte üniforma giymiş Enver Paşa, Bolşeviklere karşı savaştığı Doğu Buhara’da 5 süngü yarasıyla ölü bulunmuştur. Gazete, bu bilgiyi vermekle beraber son zamanlarda Enver Paşa’nın öldürüldüğüne dair çıkan haberlerin onaylanmadığını belirtmiştir.⁶⁸

24 Ağustos tarihli sayıda Peşaver muhabirinin “*Enver’in Çöküşü*” başlıklı haberi paylaşılmıştır. Buna göre son gelen haberler Enver Paşa’nın kuvvetlerinin çöküşünü doğrulamıştır. Enver Paşa, kuvvetleriyle birlikte Temmuz ayının ortasına kadar, Afganistan’ın en kuzeyindeki Buhara’nın Darvaz tepelerine çekilmiştir. İsyana katılmış kuvvetlerin geri kalanları ise kabile reisleri komutasında dağınık durumda kalmışlardır. Fergana’daki direnişçilerin kasabalara yaptıkları baskınlar Temmuz ayının ortalarında Ruslar için bazı sıkıntılara neden olmuşsa da, onlar da birlik ve beraberliklerini kaybetmişlerdir. Buhara’daki Cumhuriyet Hükûmeti ise sıkı bir Bolşevik kontrolü altına girmiştir.⁶⁹

Gazete, Türkistan hareketinin zayıflamasını kabul etmekle birlikte Enver Paşa’nın ölümüne dair artan haberlere kuşkuyla bakmaya devam etmiştir. 30

⁶⁷ *The Times*, 8 Ağustos 1922.

⁶⁸ *The Times*, 19 Ağustos 1922.

⁶⁹ *The Times*, 24 Ağustos 1922.

Ağustos tarihli sayısında 29 Ağustos tarihli Peşaver muhabirinin “*Enver Paşa’nın Ölüm Haberi*” başlıklı haberine göre Enver Paşa’nın öldüğüne dair Rus kaynaklarından art arda ilanlar yayımlanmıştır. 15 Temmuz’da öldüğü iddia edilmişse de Kabil’de haberi teyit edecek bir delil bulunmamıştır. Gazetede, Bolşeviklerin iddialarının aksine Enver Paşa’nın kendi taraftarlarınca da öldürülmüş ya da ölüm haberinin propaganda olabileceği belirtilmiştir. Halen hiçbir şeyin kesin olmadığı ifade edilmiştir.⁷⁰ 18 Eylül 1922 tarihli sayıda ise Enver Paşa’nın yaşadığı, hatta Mustafa Kemal Paşa ile Pan-Turanizm’in yayılması noktasında anlaştıklarına dair malumat alındığı belirtilmiştir.⁷¹

3 Ekim 1922’de “*Türkistan’da Sovyet Sorunları, Gözden Düşürülen Enver*” başlıklarıyla verilen haber ve yapılan yorumlarda ise Bolşevik Rusya’nın Türkistan üzerinde yeni hareket tarzı belirlediği ifade edilmiştir. Habere göre Sovyet yetkililer, son zamanlardaki isyandan etkilenen ve halen gerilla operasyonlarının yapıldığı alanların temsilcilerinden oluşan bir konferansı 20 Ekim’de düzenlemeye karar vermişlerdir. Konferansın dikkat çeken bir özelliği Enver Paşa’ya katılmış Müslüman Bolşevik subaylara davetiye gönderilmiş olmasıdır. Böylece Bolşevikler onları yeniden kazanacaklarını düşünmüşlerdir. Eşzamanlı olarak Enver Paşa’yı gözden düşürmeye çalışmışlardır. Onun, İngilizler lehine çalışan paralı bir casus olduğuna dair aktif bir propaganda yürütmüşlerdir. Haberde Enver Paşa’nın ölmediğine dair bilgilerin gelmeye devam ettiği belirtilmiştir. Taşkent’ten Kabil’e ulaşan son bilgilere göre Enver Paşa’nın ölümüne dair önceki raporların aksine, hayatta, iyi ve halen Doğu Buhara’da olduğu ifade edilmiştir. Enver Paşa’nın hayatta olduğu bilgisi verildikten sonra Buhara’da Bolşevik birliklere karşı yeni bir zafer kazandığı ve çok sayıda gönüllünün Enver Paşa’ya katıldığı da ileri sürülmüştür. Bolşevik Rusların son zamanlarda aldıkları ganimetler arasında İngiliz yapımı silah ve mühimmatların ele geçirildiğine dair iddialarda buldukları da belirtilmiştir. Habere göre Bolşevikler, İngiltere’nin Pan-İslamizm hareketini kuzeye doğru yaymak için Enver Paşa’yı Hindistan’dan ve İran’dan desteklediklerini ilan etmişlerdir.⁷²

Bolşeviklerin, Türkistan hareketini İngilizlerin desteklediği iddiaları üzerine *The Times* Bolşevikler aleyhindeki eleştirilerini artırmıştır. Bununla beraber ilerleyen tarihlerde Enver Paşa’nın öldüğüne ve Türkistan hareketinin çökertildiğine dair haberlerin doğruluğunun kuvvetlendiğini kabul etmiştir. 17 Ekim tarihli sayıda Peşaver muhabiri kaynaklı “*Enver Paşa Ölümü Söylentileri Daba Fazla*” başlığıyla verdiği habere göre Enver Paşa hakkında her türlü söylenti hala

⁷⁰ *The Times*, 30 Ağustos 1922.

⁷¹ *The Times*, 18 Eylül 1922.

⁷² *The Times*, 3 Ekim 1922.

mevcutsa da, Afgan resmî çevreleri onun Temmuz ayında Belcivan’da öldürüldüğüne ikna olmuşlardır. Hatta geçenlerde onun için anma töreni dahi yapmışlardır. Bolşevik Ruslar, Doğu Buhara ve Fergana’da direnişçileri tamamen “ezdiklerini” iddia etmişlerdir. Gazete, Türkistan direnişçilerinin diplomatik temsilcilerinin Kabil’den ayrılmaları ve Afganistan Başkomutanı Nadir Han’ın Türkistan’dan Kabil’e geri dönmesinin isyanın sona erdiğine işaret olduğu yorumunu yapmıştır. Yine bu gelişmelerden yola çıkarak Enver Paşa’nın öldüğüne dair artan söylentilerin ciddiye alınması gerektiğini belirtmiştir.⁷³

Hal böyleyken gazete, 10 Kasım 1922’de yeniden “Enver Paşa Hayatta” başlığını atmıştır. *Pioneer* gazetesinin Meshed muhabirinin, Enver Paşa’nın şüphesiz hayatta olduğunu ve Bolşeviklerle bir barış görüşmesi düzenlediğini bildiren telgrafını yayımlamıştır. Telgrafa göre Enver Paşa, kendisine teklif edilen Buhara Valiliğini ise reddetmiştir.⁷⁴ 6 Aralık’ta da “Enver Paşa Yeniden” başlığıyla Buhara’dan seyyahların *Pioneer*’e çektikleri bir telgrafa yer vermiştir. Telgrafa göre Enver Paşa ile Bolşevikler arasındaki barış görüşmeleri bir anlaşmayla sonuçlanmış. Enver Paşa’nın eski taraftarları ise anlaşmayı kabul etmeyerek savaşı sürdürmeye karar vermişlerdir. Seyyahlar, 20 Kasım’da Meshed’ten ayrıldıklarında savaş yoğunlaşmıştır. *The Times*, haberin sonunda Enver Paşa’nın öldüğüne veya hayatta olduğuna dair Orta Asya’dan çelişkili haberlerin birbirini izlediğini belirtmiştir. Fars kaynaklarının genellikle onun hayatta olduğuna; Afganistan kaynaklarının ise öldüğüne dair haberler aktardığı bilgisini vermiştir.⁷⁵

İki gün sonraki 8 Aralık 1922 tarihli gazete, Delhi muhabirinin, Türkistan direnişine dair son gelişmeleri anlattığı “Orta Asya Savaşı” başlıklı haberini sayfalarına taşımıştır. Habere göre Buhara’dan gelen güvenilir bilgiler, Anti-Bolşeviklerin eğer Enver Paşa ölmüşse ondan sonraki liderleri altında, Semerkant’ın güneyindeki Hisar’ın gerilerindeki sığınaklara çekildiklerini göstermiştir; ancak Bolşevikler, ülkedeki demiryolu hattı haricinde fazla denetime sahip olamamışlardır. Direnişçiler ülkede rahatlıkla yaşayabilmişlerken Bolşevik askerler ancak yerel halktan yiyecek ve giyecek müsaderesiyle hayatta kalabilmişlerdir. Müsadere ise yerel halkın Bolşevik Ruslara düşmanlığını beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda Bolşevik kuvvetler içindeki Müslüman ve Rusların bazıları firar edip isyancılara katılmışlardır. Bolşevikler açısından Tirmiz garnizonunun durumu da sıkıntı doğurmuştur. Kışın, Amuderya Nehri donduğunda, Buhara’dan gelen demiryolu Tirmiz’e ulaşmadığından kent izole olmuştur. Bu nedenle, yeniden örgütlendiğine

⁷³ *The Times*, 17 Ekim 1922.

⁷⁴ *The Times*, 10 Kasım 1922.

⁷⁵ *The Times*, 6 Aralık 1922.

inanılan direnişçiler, kışın tepelerden inerlerse Tirmiz'i rahatlıkla hâkimiyetlerine alabilecekleri öngörülmüş; Merv'den Kushk'a giden hattın da isyancıların tehdidinde açık olabileceği düşünülmüştür.⁷⁶

Gazete, Bolşevik Rusların Türkistan'da büyük zulümler yaptığına dair haberleri artırmıştır. Peşaver muhabirinin "Orta Asya'da Kızıl Metotlar" başlıklı haberi bu yöndedir. 5 Ocak tarihli sayıda, kamuoyuna taşınan habere göre Bolşevik Rus yönetimi, Türkistan'ın her kesiminde otoritesini sıkı bir şekilde kurmuştur. Darvaz ve çevresindeki tepelerdeki direniş, Enver Paşa'nın takipçileri olan birkaç Türk subayından kalan düzensiz birliklerden ibaret kalmıştır. Rusların kuracaklarını vaat ettiği "Özgür Orta Asya Cumhuriyeti" söylemi bir propaganda efsanesinden ibaret kalmıştır. Türkistan'da bağımsız hareket etmek isteyen her hangi bir yerli idareci, Rus Dışişleri yetkilileri tarafından derhal devrilmiştir. Örneğin 1920 Devrimi'ni gerçekleştiren Genç Buharalıların en ateşli Bolşeviklerinden Feyzullah Hoca bile karşı devrimcilikle suçlanmıştır. Türkistan Mücadelesi'nde son gelişmelerin en kötüsü ise Bolşeviklerin vahşetinin yeniden başlaması olmuştur. Bolşevikler, kışın Doğu Buhara'da kaybettiği yerleri geri almak için direnişçilere karşı askeri operasyonlar düzenlemişlerdir. Dış yardımlardan yoksun bırakılan ve ağır silahlardan mahrum olan Türkler, bu operasyonlarda kolaylıkla imha edilmişlerdir. Kalanları ise dağlara çekilmek zorunda kalmışlardır. Ardından Bolşevikler, bilinçli bir şekilde halka acımasızca davranmaya başlamışlardır. Zaten harp alanının büyük zorluklarını yaşamış olan halk, Amuderya Nehri'nden Kuzey Afrika'ya kadar göç etmiştir. Gazete, bu durumun da Bolşevik iktidarının ne anlama geldiğini gösterdiğini belirtmiştir. Gazeteye göre Buhara'dan Merv'e ve Aşkabat'a kadar uzanan yerleşim bölgelerinde Ruslar güçlü bir şekilde örgütlenmişlerdir. Özellikle Karshi-Kirki bölgelerinde ele geçirilen demiryollarını onarmış, eski askerlerin yerine yerli gençleri getirmişlerdir. Ayrıca, ticareti yeniden kurmak için çok çaba sarf etmişlerdir.⁷⁷

Gazete, 5 Ocak 1923'te "Buhara Emirinin İddianamesi, Kızıl Vahşeti" başlığıyla Reuters haber ajansı kaynaklı Rusların Türkistan'da zulmünü ortaya koyan uzun bir makaleyi sayfalarına taşımıştır. Makalenin başında devleti, Bolşeviklerce harap edilmiş ve Afganistan'a kaçmak zorunda kalmış bulunan Buhara Emiri Seyit Muhammed Alim Han'ın Milletler Cemiyeti, Amerika Birleşik Devletleri ve diğer "adalete saygı gösteren ve barış sever" ülkelere hitaben bir başvuruda bulunduğu ifade edilmiştir. Emir'in çağrısında Bolşeviklerin Türkistan'a tam anlamıyla hâkim olabilmek için izledikleri yöntemlerin özetlendiği belirtilmiştir. Gazetede yayımlanan çağrısında Alim Han, Bolşeviklerin politikasının, "en

⁷⁶ *The Times*, 8 Aralık 1922.

⁷⁷ *The Times*, 5 Ocak 1923.

alçakça türden” olduğunu söylemişti. Ona göre Bolşevik Devrimi’nin başlangıcında Lenin, Türkistan’ın Rusya’dan bağımsız olabileceğini ilan etmiştir. Bunun gereği olarak kurulan bağımsız devlet ise kısa süre içinde Bolşevikler tarafından “Müslüman sakinlerinin kentleri, köyleri ve kırsal alanları kanlarıyla sulama pahasına” kısa süre içinde ortadan kaldırılmıştır. Fakat Hive ve Buhara’nın saldırılara karşı başarılı direniş göstermeleri üzerine Bolşevikler taktiklerini değiştirmişlerdir. 1918’deki saldırıları idare edenlerin hatalar ve çılgınlıklar yaptıklarını kabul ederek onları protesto etmişler; hatta onların cezalandırılacaklarını ve Müslüman halkın arzusuna uygun bir Hükûmet kuracaklarını deklare etmişlerdir. Bolşeviklerin nezaket yollu bu yeni yaklaşımı Müslümanlar arasında büyük umutlar doğurmuştur. Bunun sonucunda da Müslüman aydınlar Bolşevik bir parti kurmuşlar, çiftçilerin bir kısmı da Bolşeviklere katılmışlardır. Bolşevikler Müslümanların arzularına uygun söylemlerde de bulunmuşlardır. Bolşevik Rusların Türklerin, Hintlilerin ve ezilen bütün Doğu eyaletlerinin, Müslümanların kutsal mekânları Mekke ve Medine’nin koruyucuları ve kurtarıcıları oldukları söylemlerini çocuklara kadar yaymışlardır. Bolşeviklerin halkın ruhunu okşayıcı bu idare tarzı askeri kuvvet açısından zayıf olduğu sürece devam etmiştir. Ancak Moskova, otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra “*ihanet politikalarını*” artık maskeleye gereği duymamıştır. 1920 yazında “*haince*” saldırıp Hive Hanlığını devirdikten sonra yönünü “*Proleterya diktatörlüğünü*” kurduğu Türkistan’a çevirmiştir. Halkın mal ve mülküne el koymuştur. Türkistan’da ticareti durdurmuş, tarıma büyük darbe vermiştir. Neticede kıtlık ve açlık meydana gelmiştir. Bu açlık zamanında, başta göçebeler olmak üzere Müslümanlar çok perişan olmuşlardır. Bu zorlu sürecin sonsuza kadar süreceğine inanılmıştır. Bu baskıya dayanamayan “*Türkistan ve Fergana Mücahitleri*”, Bolşeviklere karşı direnişe geçmişlerdir. Onların bu başkaldırısı ise Kızıl Ordu kuvvetlerince korkunç bir misillemeyle karşılık bulmuştur. Örneğin, Bolşevikler tarafından tutuklanan bir Kızıl Ordu Tatar askeri, tutsaklığına neden olan olayı şöyle anlatmıştır:⁷⁸

“Mücahitlerin peşinden, Aksar köyüne girdik, ancak onlar bir gün önce köyü boşaltmışlardı. Komutanlarımız, köy halkını mücahitlerin suç ortağı oldukları gerekçesiyle tehdit ettiler. Halk ise ‘Biz ne yapabiliriz? Hayatlarımızı kurtarabilmek için onlar da gelse, siz de gelseniz, ikinize de yardım etmeye mecburuz’ dediler. Komutanlarımız onların cevaplarını hiç önemsemedi, küçük bir mazeret bularak köylülerin katliamı için bir emir çıkardılar ve sonuçta genel bir katliam gerçekleşti. Köylülerin evleri boşaltılarak yağmalandı. Bu yağmalama sırasında ben de bir eve girdim, birkaç asker ayakta durmuş gülüyordu. Bir yaşındaki çocuğun göğsünü emdiği sırada katlettikleri bir kadının yerde uzanmış yattığını gördüm. Cesedin

⁷⁸ Aynı Yer.

göğüslerinden hiçbir şey gelmediğinden, çocuk da açlıktan ağlıyordu. Bu manzara ise askerleri güldürmekteydi. Bu olaydan çok etkilendim, pişmanlık hissettim, bu yüzden de onları lanetlendim. Sonuçta da Milliyetçileri destekleme suçundan hapsedildim.”

Emir, çağrısında Bolşeviklerin Buhara ile bir dostluk antlaşması müzakere ederken, aniden Emirliğe saldırdıklarını, şehri her taraftan silah ve uçaklarla ablukaya aldıklarını belirtmiştir. Emire göre savunmasız Buhara şehri dört gün süreyle bombalanmıştır. Nüfusun üçte biri, özellikle minareler ve camilerden oluşan tüm kutsal mekânlar yok edilmiştir. Buharalı sakinler Bolşevikler tarafından tamamen yağmalanan kentten kaçmaya zorlanmışlardır. Ancak milletine ve devletine sadık Buharalılar, her şeye rağmen hızla toparlanarak Doğu Buhara'yı Kızıl Ordu birliklerinden kurtarmayı başarmışlardır. Yalnız Kızıl birlikler geri çekilirken çocuk, kadın, yaşlı demeden halkı yağmalamışlar ve katletmişlerdir. Örneğin sadece Feraz kentinde 50.000 kişiyi kılıçtan geçirmişlerdir. Bolşeviklerin ilerlemekle birlikte mücadelenin halen sürdüğünü belirten Emir, çağrısını sonlandırırken, adalete inanan tüm tarafları, ülkesindeki zulmü sonlandırmak için girişimde bulunmaya davet etmiştir.⁷⁹

Gazete, Temmuz 1923'ten itibaren Türkistan Millî Mücadelesi'nin büyük oranda gerilediğini yazmıştır. 20 Temmuz tarihli sayıda Peşaver muhabirine dayandırdığı “*Türk Yükselişinin Düşüşü*” başlıklı haberi sayfalarına taşımıştır. Habere göre Buhara'daki direniş hareketi kesinlikle sona ermiştir. Enver Paşa'nın ardından isyancılara başkanlık eden Hacı Sami Bey, Türkmen aşiretlerinin savaşı ruhunu koruyamamış ve Kuzey Afganistan'a sığınmıştır.⁸⁰

20 Ekim 1923 tarihli sayıda Enver Paşa'nın öldüğü haberinin kesinleştiği belirtilmiştir. “*Enver Paşa'nın Ölümü*” başlıklı habere göre bir seyyah, Buhara'nın Belcivan bölgesindeki küçük bir derenin kıyısında Damat⁸¹ Enver Paşa'nın mezarının bir krokisini getirmiştir. Enver Paşa, 4 Ağustos 1922'de camide namaz kılmaya giderken Kızıl Ordu birlikleri tarafından öldürülmüştür. Devlet Muhammed⁸² Bey de yanındaki bir mezara defnedilmiştir. Gazete, bu haberi verdikten sonra aylar boyunca Enver Paşa'nın kaderi ile ilgili süren belirsizliğin sona erdiğini belirtmiştir. Uzun süredir, Paşa'nın faaliyetlerini maskeleyen için ölüm haberlerinin yayımlanmasına izin verdiği fikrinin bulunduğunu da eklemiştir.⁸³

⁷⁹ Aynı yer.

⁸⁰ *The Times*, 20 Temmuz 1923.

⁸¹ Gazete, Enver Paşa'nın Türkistan Mücadelesi'ne dair süreci verirken ilk defa bu haberde *Damat* unvanını kullanmıştır.

⁸² Devletmend Bey kastedilmektedir.

⁸³ *The Times*, 20 Ekim 1923.

The Times aynı tarihte “Enver Paşa’nın Kariyeri, Türkiye’nin Kötü Dehası” başlığıyla onun kısa hayat hikâyesini okuyucularına taşımıştır. Yazıda dikkat çeken ibareler bulunmaktadır. Bunlardan biri, 7 Temmuz 1882’de İstanbul’da doğduğu belirtilen Enver Paşa’nın Arnavut kökenli, orta sınıf bir Türk ailesinden geldiği ifadesidir. Yine Meşrutiyet’in ilanındaki rolü nedeniyle “Hürriyet Kahramanı” olarak anılan Enver Paşa’nın, o yıllarda Türkiye’deki yüksek popülaritesinin Almanya’da, hatta İngiltere’de bile olduğu ibaresi önemlidir. Yazıya göre Enver, Berlin’e Askeri Ateşe tayin edildiğinde Alman vatandaşlarınca çok sıcak karşılanmıştır. 31 Mart İsyanının bastırılmasındaki rolüyle gücünü artırmıştır. Almanya’da bulunduğu yıllar, onun geleceğini doğrudan etkilemiştir. Veliht Prens ile olan dostluğundan ve Pan-Germenlerin de etkisiyle, kendisini Napolyon’a benzeterek, seçilmiş bir yıldız kültü geliştirmiştir. Yazıda, Enver Paşa’nın Trablusgarp Savaşı’ndaki mücadelesine değinildikten sonra Bâb-ı Âli Baskıncı’yla gücünü artırdığı ifade edilmiştir. Yazıya göre özellikle İkinci Balkan Savaşı’nda Edirne’nin kurtarılması onun zaferi olarak görülmüştür. Artık ordudaki genç subaylar arasında Enver Paşa’nın birçok takipçisi olmuştur. Pan-İslamcı fikrin en önemli mimarlarından biri kabul edilmiştir. 1913 yılının sonlarında ise Padişah’ın kardeşi Prens Süleyman Efendi’nin kızı Naciye Sultan ile evlenmiş ve damat unvanını almıştır. Birinci Dünya Savaşı’na Türkiye’nin Almanlarla birlikte girilmesinde en önemli sorumluluk ona ait olmuştur. Savaşın ilk üç buçuk yılı boyunca, Türk ordularının hem Savaş Bakanlığı hem de Başkomutan Vekilliği görevlerini üstlenmiştir. Savaş alanına doğrudan sadece 1915 yılının Ocak ayında Sarıkamış Harekâtında girmiştir. Onda da ordusunun önemli bir kısmını kaybetmiştir. Bununla birlikte, muhalefeti ortadan kaldırarak, gücünü korumayı başarmıştır. Talât Paşa’nın planladığı “Ermeni katliamının” tatbikine yardım etmiştir. Birçok İngiliz savaş tutsağına kötü muamelenin de sorumlularından olmuştur. Yazıda çarpıcı iddialardan biri de, Enver Paşa’nın haksız kazançla zenginleştiğidir. Yazıya göre Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde yapılan soruşturma neticesinde Enver Paşa’nın muhtemelen düşük fiyatlarla satın aldığı 150’den fazla mülkü tespit edilmiştir. Savaş başladığında orta halli biri olan Enver Paşa, harp sona erdiğinde, Türkiye’nin en zenginleri arasına girmiştir. Savaşın sonlarında ilk kez Almanların taleplerinin aksine bağımsız hareket edebilmiştir. Pan-İslamist fikri yeniden canlandırmak için önce Transkafkasya’nın Türk himayesinde bulunmasına karar vermiştir. Ardından Bakü’yü ziyaret etmiş, kardeşi Nuri ve amcası Halil ile Transkafkasya’da askeri kuvvetleri güçlendirmiştir. Türkiye, Birinci Dünya Savaşı’nda yenilince arkadaşlarıyla birlikte bir Alman gemisiyle ülkeden ayrılmıştır. Bir süre sonra Orta Asya’ya gitmiş, “Yeni Turan” fikriyle Amuderya Nehri’nin vadisindeki topraklarda Türk egemenliğini kurmaya

çalışmıştır. Kızıl Ordu tarafından 4 Ağustos 1922'de Buhara'da öldürölünceye kadar mücadelesine devam etmiştir.⁸⁴

Ekim 1923'te Enver Paşa hakkında yukarıdaki biyografik ifadelerin doğrulanmasında ciddi sorunlar söz konusudur. Özellikle Enver Paşa'nın Türk olan etnik kökenini farklı göstermek, saraylı bir sultanla evlenmiş olmasını dikkate almadan sanki sıra dışı şekilde zenginleştiği yönündeki ifadeler, hiçbir kaynak gösterilmeden doğruymuş gibi verilmiştir. Bunun sebebi de, Türkiye ile Batılı Devletler arasında Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının ardından oluşan yeni durumdan kaynaklandığı söylenebilir.

Sonuç

Bu çalışmada her şeyden önce İngiltere'nin en eski ve yüksek tirajlı gazetelerinden *The Times*'ın Enver Paşa önderliğindeki Türkistan Millî Mücadelesi'ne, Bolşevik Rusya'nın sürece dair hareketine ve Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Türk Millî Mücadelesine bakışı büyük oranda ortaya konulabilmiştir. Gazetenin haber ve yorumları, Enver ve Mustafa Kemal Paşalar hakkında zamana ve gelişen olaylara göre değişiklik göstermiştir. Enver Paşa, Türkistan Mücadelesi'ne katılmadan önce Bolşevik Rusya lehine hareket eden biri olarak görölmüş ve eleştirilmiştir. Bolşeviklere karşı Türkistan Millî Mücadelesi'nde önder olarak yer almasıyla birlikte ona karşı tenkitler sona ermiştir. Bununla beraber, Bolşevik Ruslardan ayrılmasının nedeni muamma olarak görölmüştür. Gazete, Türkistan Mücadelesi'nde, Enver Paşa'nın öldüğü gerçeğini ancak bir yıl sonra kabullenmiştir. Onun hayatının kısa evrelerini sayfalarına taşımıştır. "*Kötü dabi*" olarak gösterdiği Enver Paşa hakkında, Arnavut kökenli bir Türk ve "*Ermeni Katliamının*" sorumlularından biri olduğu, Birinci Dünya Savaşında haksız kazanç elde ederek zenginleştiği gibi asılsız ifadelerde bulunmuştur.

Gazete, Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki TBMM Hükümetinin Bolşevik Rusya'dan koparılmasına yönelik haber ve yorumlara yer vermiştir. Bolşevik Rusya'nın, Türkistan Mücadelesi'ne katılmadan önce Enver Paşa'yı, Mustafa Kemal Paşa'ya alternatif olarak desteklediklerini vurgulamıştır. Enver Paşa'nın Türkistan Mücadelesi'ne katılmasının ardından gazete farklı bir yaklaşım göstermiştir. Bu sefer de Mustafa Kemal Paşa'nın Enver Paşa ile birlikte Pan-İslamizm ve Pan-Turanizm fikirlerinde anlaştıklarını iddia etmiştir. Bu iddialarla, Bolşevik Rusya'nın Mustafa Kemal Paşa'ya karşı olan güven duygusunu sarsmayı amaçlamıştır. Bolşevik Rusya ile iyi ilişkiler kurduğu zamanlarda ise Mustafa Kemal Paşa'yı, diktatörlükte itham etmiştir. Fakat Mustafa Kemal Paşa Mudanya görüşmeleri ve Lozan Konferansında Batı ile ilişkiler kurunca, onun hakkında olumlu ifadeler kullanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Enver Paşa'nın

⁸⁴ Aynı yer.

aksine ne kadar gerçekçi ve barışsever biri olduğunu ortaya koyan yazılara yer vermiştir. Gazetenin, bu bakış açısı değişikliğinde de görüldüğü gibi, tarafsızlıktan ziyade İngiliz Hükümetinin siyaseti doğrultusunda yayın politikası izlediği görülmüştür.

Gazete, Türkistan Mücadelesi’ne en başından itibaren büyük ilgi göstermiştir. Bunun en önemli sebebi, Bolşevik Rusların, Türkistan vasıtasıyla İngiltere’nin Hindistan yolunu tehdit etme olasılığı idi. Gazetenin bölgedeki muhabirleri, İngiliz Hükümetinin Türkistan Mücadelesi’ne dâhil olmamasını ısrarla tavsiye etmişlerdir. Bununla birlikte açıktan olmasa da İngiltere’nin bölgedeki en önemli rakipleri Bolşevik Rusya’ya karşı Türkistan Millî Mücadelesi lehine itidalli tavır belirlemişlerdir. Gazetede Bolşeviklerin ağır baskıları karşısında halkın direniş gösterdiği ifade edilmiştir. Direnişçiler ise “Anti-Bolşevik”, “Basmacı”, “Mücabit”, “İsyancı”, “Gerilla” tabirleriyle anılmıştır. Direniş merkezleri Fergana ve Doğu Buhara olarak gösterilmiştir. Türkistan Mücadelesi’nin Hindistan ve Afganistan Müslümanlarınca yakından takip edildiği belirtilmiş; hatta Afganistan tarafından yardımda bulunduğu kabul edilmiştir. İlginç olan bir bulgu ise gazetenin, Enver Paşa’nın Türkistan Millî Mücadelesi’nin başına isteği dışında katıldığına dair haberler vermesidir. Gazetede, Bolşevik baskılara karşı kendiliğinden doğan direnişin, Enver Paşa’nın başa geçmesiyle ivme kazandığı belirtilmiştir. Onun ve yanında getirdiği İttihatçı subayların kumandasında direniş hareketinin düzenli hale geldiği gibi, Pan-İslamizm fikrine dönüştüğü savunulmuştur. Enver Paşa başkanlığındaki Türkistan Mücadelesi’nin Bolşevik Ruslara karşı elde ettiği başarılar gazetede bir biri ardına yayımlanmıştır. Bununla beraber takviye kuvvetler alan Kızıl Ordu’nun, bir süre sonra Türkistan direnişçilerine karşı zaferler kazandığı belirtilmiştir. Hal böyleyken Enver Paşa’nın öldüğüne dair Rus iddiaları hemen kabul edilmemiştir. Rusların Enver Paşa’nın, faaliyetlerini maskelemek için ölüm haberlerinin yayımlanmasına izin verdiği fikri savunulmuştur. Bu nedenle Enver Paşa yaklaşık bir yıl ölmemiş, isyancıların başında hareket ediyormuş gibi gösterilmiştir. Türkistan Mücadelesi’nin büyük oranda bastırılmasıyla birlikte gazete, Bolşeviklerin bölgede mezalim yaptığını dair haberleri artırmıştır. Bolşevik Rusya ise İngiltere ve Afganistan’ı Türkistan Mücadelesi’ne destek vermekle suçlamıştır.

Kaynaklar

Kitaplar ve Makaleler

- (1990) *Enver Paşa’nın Eşi Naciye Sultan’ın Hatıraları Acı Zamanlar*, Haz. Orhan Gazi AŞİROĞLU, Burak Yayınevi, İstanbul.
- (1990) *Times, The, Ana Britannica*, Cilt 21, Ana Yayınları, İstanbul.

- AGABEKOV Grigory Sergeyeviç (2011) *Enver Paşa Nasıl Öldürüldü?*, Haz. Hasan BABACAN- Servet AVŐAR, Bengi Yayınları, İstanbul.
- ALTIMIŐOVA Zuhra (2017) Kırgızistan'da Basmacı Hareketiyle İlgili Yeni Bilgiler (1925-1934), *Bilgi*, Sayı 82, Yaz, s.91-116.
- AYDEMİR Şevket Süreyya (2003) *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt III, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- BADEMCI Ali (1975) *Türkistan'da Enver Paşa'nın Umumî Mubaberat Müdürü Molla Nâfi'ın Hâtıraları Sarıklı Basmacı*, Kutluğ Yayınları, İstanbul.
- (2008) *1917-1934 Türkistan Millî İstiklal Hareketi Korbaşlar ve Enver Paşa 2*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- BARDAKÇI Murat (2015) *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- DONUK Abdulkadir (1992) Basmacı Hareketi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt V, İstanbul.
- HAYİT Baymirza (2006) *Türkistan Türklüğü'nün Millî Mücadelesi, Babali Kültür Yayınları*, İstanbul.
- KOLOĞLU Orhan (2002) Ölümünün 80. Yılında İttihatçıların Şefi: Enver Paşa, *Popüler Tarih*, Sayı 24, Ağustos, s.51-55.
- KÖSEOĞLU Tülay (2018) Mustafa Çokayoğlu'nun Kaleminden Enver Paşa ve Paşa'nın Şehadeti, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt XXVIII, Sayı 1, s.77-89.
- TURSUN Haziretali - MOLDABAEVA Dâna (2014) Enver Paşa'nın Orta Asya'daki Millî Mücadeleye Verdiği Desteğin Moskova Arşivlerinde Belgelenmesi, *Bilgi*, Sayı 68, Kış, s.231-242.
- Yaver Suphi Bey (2011) *Enver Paşa'nın Son Günleri*, Haz. Mehmet KUZU, Çatı Kitapları, İstanbul.

Sürelî Yayınlar

The Times

(1921) 6 Ekim; 17 Ekim; 5 Kasım; 5 Aralık.

(1922) 20 Ocak; 30 Ocak; 13 Mart; 10 Nisan; 24 Nisan; 2 Mayıs; 7 Haziran; 8 Haziran; 15 Haziran; 12 Temmuz; 21 Temmuz; 28 Temmuz; 1 Ağustos; 8 Ağustos; 19 Ağustos; 24 Ağustos; 30 Ağustos; 18 Eylül; 3 Ekim; 17 Ekim; 21 Ekim; 10 Kasım; 6 Aralık; 8 Aralık; 11 Aralık.

(1923) 5 Ocak; 20 Temmuz; 20 Ekim.

MOORE Arthur (1922) A Visit To Kabul, *The Times*, Sayı 43013, 24 Nisan.

----- (1922) An Englishman In Kabul, *The Times*, Sayı 43052, 8 Haziran.

İnternet Bağlantıları

PONSFORD Dominic (2017) “Print ABC’s Seven UK national newspapers losing print sales at more than 10 per cent year on year”, *Press Gazette*, 23 Ocak, <http://www.pressgazette.co.uk/print-abcs-seven-uk-national-newspapers-losing-print-sales-at-more-than-10-per-cent-year-on-year/> (Erişim Tarihi: 20.06.2022)